

İmâmî-Şîî Rivayetlerde İbrahim Peygamber

M. Ali BÜYÜKKARA*

İmâmî Rivayetlerde Hz. İbrahim

Nebevî tarihin en önemli simalarından birisi olan Hz. İbrahim hakkında İslamî kaynaklarda birçok bilgi bulunmaktadır. Daha çok rivayet şeklinde olan bu bilgilerin bir kısmı, Hz. İbrahim hakkındaki Kur'an-ı Kerim ayetlerini açıklamakta, diğer bir kısmı ise Hz. İbrahim'in hayatının ve peygamberlik mücadelesinin değişik yönlerini Kur'an ayetlerinden bağlantısız biçimde ortaya koymaktadır. Söz konusu ikinci tür bilgiler ağırlıklı olarak israiliyat olup, tarihi bakımdan güvenilirlikleri fazlasıyla zayıftır. Tefsir kitaplarında yer alan Hz. İbrahim ile ilgili rivayetlerde de israiliyatın kaynaklılığı azımsanmayacak kadar çoktur. İnsanlığın bilinen tarihinin ilk dönemlerinde yaşaması nedeniyle kutsal metinlerin verdikleri dışında hakkında çok az bilgi bulunan Hz. İbrahim'in hayatının değişik detaylarına rivayet kitaplarında bolca rastlamamız, onun, ilahi kökenli üç büyük dinin ortak sembol şahsiyetlerinden birisi olmasının doğal sonucudur. Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki İbrahim Peygamber portresi, müslümanların Hz. İbrahim'inin kimliğine belli oranlarda yansımıştır.

Makalemiz, dinler boyutunda farklı farklı algılanan tarihi bir şahsiyetin,¹ mezhepler boyutunda bir değişiklik daha geçirmesinin tipik bir örneğini incelemeyi amaçlamaktadır. İmâmî-Şîî rivayetlerdeki Hz. İbrahim portresi, mezhebî vurgularla Sünnî İslam'a ait rivayetlerdeki portreden belli ölçülerde farklılaşmıştır. Bu farklılaşma tümüyle mezhebî çıkışlı bir çaba sonucu oluşmamıştır. Hz. İbrahim'in hayatı ile ilgili Sünnî kaynaklarda bulunmayan detayların İmâmî rivayetlerde yer alması ise tamamen hadis metodolojisinde izlenen yolun farklı olmasının bir sonucudur.

Irak bölgesinde, Kufe yakınlarındaki Kûsâ Rubâ² isimli kasabada Zilhicce ayının ilk günü³ dünyaya gelen Hz. İbrahim'in doğduktan hemen sonra basına gelenler hakkındaki Şîî rivayetler, İbn İshak'ın naklettikleriyle büyük ölçüde paralellik arz etmektedir.⁴ Bu rivayetlere göre, bölgenin hakimi olan Nemrud'a astrologları bazı kehanetlerde bulunmuşlardı. Kehanete göre, bölgede yakın zamanda doğacak bir erkek çocuğu Nemrud'un saltanatına son verecektir. Nemrud, çocuğun doğmasını engellemek için bir dizi tedbir alır. Bu tedbirlerden kurtulan İbrahim'in annesi, yeni doğan oğlunu bir mağaraya götürerek gizlemeyi başarır. Annesinden uzak kalan İbrahim'in başparmağından bir mucize sonucu çıkmakta olan süt, onu beslemeye yetmektedir. Ayrıca, zaman Hz. İbrahim için normalden daha hızlı akmaktadır. Hz. İbrahim ancak onüç yaşındayken mağaradan dış dünyaya çıkabilir. Daha sonra da Kur'an'da anlatılan istidlali yaparak tapacağı tanrının gök cisimleri gibi yok olan varlıklar olamayacağını anlar ve "gökleri ve yeri yaratan" Allah'a yönelir.⁵ Bu istidlalin sonucu aynı zamanda, mensup olduğu milletin dininden Hz. İbrahim'in uzaklaşması anlamına gelmektedir.⁶

Bir Şîî rivayet, Nemrud'un korkusundan dolayı

* Yrd.Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fak. 1. Burada, "Yoksa siz, İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve torunlarının Yahudi yahut Hıristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz?" (2/el-Bakara: 140) ayetini hatırlamak yerinde olur.

2. İbn Bâbü'ye'ye (ö.381/991-2) nispet edilen *er-Ravza* isimli kitaptan naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xii, s.45. Taberi'nin Hz. İbrahim'in doğum yeri olarak verdiği yer isimleriyle karşılaştır: *Târih*, i, s.233.
3. el-Meclisi, *Bihâr*, xii, s.31. Bahâeddin Muhammed b. Hüseyin el-Âmilî (ö. 1030/1621) *Tavâzihü'l-Mekâsîd* isimli takviminde aynı tarihi kaydetmektedir. Fakat Şeyh Müfîd (ö.413/1032) *Mesâirü's-Şî'a*'da, Hz. İbrahim'in doğum gününü 9 Zilhicce (Kurban Bayramı arefesi günü) olarak işaret etmektedir. Bkz. M. Ali Büyükkara, *İmâmîyye Şîasî'nin Önemli Tarih, Gün ve Geceleri*, ss. 22, 75.
4. İbn İshak (ö.151/768) rivayeti için bkz. et-Taberi, *Târih*, i, ss.234-5.
5. Bkz. el-En'âm (6): 76-79.
6. İbn Bâbü'ye, *Kemâl*, ss.138-9; Ali b. İbrahim el-Kummi'nin (ö. 300/911-2 civarı) *et-Tefsîr*'inden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xii, ss.29-31.

annesinin İbrahim'i kasabanın dışında bir nehir kenarında doğurduğunu bildirmektedir. İbrahim, doğar doğmaz yürümüş, üstünü giyinmiş ve kelime-i şahadet getirmişti.⁷ Diğer bir rivayette ise, Allah, doğar doğmaz İbrahim'in gözünü gayb alemine açmış, o da Arş'in yanında bulunan oniki imamın nurlarını ayrı ayrı temaşa etmişti.⁸ Muhtemelen bu temaşa, "Böylece biz, kesin iman edenlerden olması için İbrahim'e göklerin ve yerin muhteşem varlıklarını gösteriyorduk"⁹ ayetiyle irtibatlandırılmıştır.¹⁰

İbn Bâbüye, Hz. İbrahim'e isminin verilmesini "İbrahim" kelimesindeki harflerden yola çıkarak açıklamaktadır. Buna göre, İbrahim (ahireti) arzu etmiş (*hemme*) ve (dünyadan) ilgisini kesmişti (*burie*). Böylece İbrahim ismini kazanmış oldu.¹¹ Hz. Ali'den gelen bir rivayete göre, Hz. İbrahim birçok peygamber gibi sünnetli olarak doğmuştu.¹² Ca'fer Sâdik'in rivayet ettiği haberde, sünnet edilecek kısım doğumunun yedinci günü kendiliğinden vücuttan ayrılmıştı.¹³ Râvendî'nin rivayetinde ise, seksen yaşında kendi kendini sünnet etmişti.¹⁴ Sünnetli olma yanında, saç kesimi, sakal bırakma, bıyık kısaltma, diş temizliği, tırnak kesimi, suyla temizlik ve gusül de uygulaması için Hz. İbrahim'e emredilen işlerdendi.¹⁵

Hz. İbrahim, Allah yolunda savaşanların ilki olarak tanıtılmaktadır. Yeğeni olan Lût peygamberi Rumlar esir etmiş, Hz. İbrahim de bizzat savaşarak Hz. Lût'u esaretten kurtarmıştı.¹⁶ Bayrağı ilk defa kullanan da odur.¹⁷ Yeryüzünde ilk misafiri ağırlayan,¹⁸ insanlarla ilk kucaklaşan¹⁹ ve musafaha eden Hz. İbrahim idi. Zülkarneyn'i

yolda karşılamış ve onunla musafaha etmişti.²⁰ İlk ayakkabı giyen insan da Hz. İbrahim'dir.²¹ *El-Kâfi*'deki bir rivayete göre, Hz. İbrahim zamanında insanlar yaşlanıyorlar ve bir hastalığa bağlı olmaksızın aniden ölüyorlardı. Bu durum, insanlarda derin üzüntü yaratıyordu. İbrahim Peygamber'in duası ile Allah insanlar için zatülcenp hastalığını ve arkasından da şifasını yarattı. Bundan böyle insanlar artık belli bir nedene bağlı olarak ölmeye başladılar.²²

Alın ve bağıri geniş birisi olarak tanıtılan Hz. İbrahim,²³ tüm peygamberler içinde fiziki açıdan Hz. Muhammed'e en çok benzeyen peygamberdi.²⁴ Zahidliği ileri derecedeydi. Sûf giyer, arpa ekmeği yerdı.²⁵ Duası geri çevrilmezdi.²⁶ İsteğini sadece Allah'dan isterdi. Nemrud'un emriyle ateşe atılırken, Cebrail ona bir ihtiyacının olup olmadığını sormuştu. O zor anda bile Hz. İbrahim, kendisi gibi bir kul olan Cebrail'e ihtiyacını bildirmekten imtina etti.²⁷

Yaşlılık alameti olan saç ve sakal ağarmasının meydana geldiği ilk insanın Hz. İbrahim olduğu rivayet edilmektedir.²⁸ Ölüm meleği, görevini yerine getirmek için Hz. İbrahim'e geldiğinde, o ilkönce itiraz ederek ölmek istemediğini bildirmiş, fakat daha sonra Allah'ın emrine rıza göstermişti.²⁹ İmâmî müelliflere ait "gaybet" kitaplarında, Hz. İbrahim'in ileri yaşına dair bazı bilgiler bulunmaktadır. İbn Bâbüye, Hz. İbrahim'in 175 yaşında vefat ettiğini rivayet etmektedir.³⁰ Nu'mânî ve Tûsî'nin kayıtlarında ise Hz. İbrahim 120 sene yaşamıştır.³¹ Bu bilgiler, büyük gaybet döneminde onikinci imam Mehdi'nin normalin üstünde bir yaşa kadar Allah'ın dilemesiyle yaşayabileceğine peygamberler döneminden bir misal olarak verilmektedir. Şam bölgesinde vefat ettiği bildirilen³² Hz. İbrahim'in mezarının Kufe'de olduğunun haber verilmesi ise Şiiilerin bu önemli

7. İbn Bâbüye'ye nispet edilen *er-Ravza*'dan ve Ebü Ali Muhammed b. Hasan el-Fettâl'in (ö.508/1114-5) *Ravzatü'l-Vâ'izin*'inden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xxxv, ss.19-20.

8. İbn Bâbüye'ye nispet edilen *er-Ravza*'dan ve Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali el-Kerâceki'nin (ö.449/1057-8) *Kenzü'l-Fevâid*'inden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xxxvi, ss.151-2, 213.

9. el-En'âm (6): 75.

10. el-Meclisi, *Bihâr*, xii, s.30 ile karşılaştır.

11. İbn Bâbüye, *İlel*, s.34.

12. İbn Bâbüye, a.g.e., s.594.

13. İbn Bâbüye, a.g.e., s.505.

14. Fadlullah b. Ali er-Râvendî'nin *en-Nevâdir*'inden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xii, s.10.

15. Ali b. İbrahim el-Kummi'nin *et-Tefsîr*'inden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xii, s.7; et-Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, i, s.377. Taberi'nin naklettiği benzer bir rivayete karşılaştır: *Târîh*, i, ss.280-1.

16. Fadlullah b. Ali er-Râvendî'nin *en-Nevâdir*'inden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xii, s.10, xcvi, s.16.

17. Nu'mân b. Muhammed, *De'âimü'l-İslâm*, i, s.344; et-Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, i, s.378.

18. Ebü Ca'fer et-Tûsî'nin (ö.460/1067) *el-Emâlî*'sinden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xii, s.4.

19. Said b. Hibetullah er-Râvendî'nin (ö.573/1178) *Kıyasü'l-Enbiyâ*'sından naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xii, s.10.

20. Ebü Ca'fer et-Tûsî'nin *el-Emâlî*'sinden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xii, s.78.

21. el-Küleynî, *el-Kâfi*, vi, s.462; et-Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, i, s.378.

22. el-Küleynî, a.g.e., iii, s.111.

23. Ali b. İbrahim el-Kummi'nin *et-Tefsîr*'inden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xii, s.7.

24. Said b. Hibetullah er-Râvendî'nin *Kıyasü'l-Enbiyâ*'sından naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xii, s.10.

25. İbn Fahd Ahmed b. Muhammed el-Hilli'nin (ö.841/1437-8) *Uddeiü'd-Dâ'î*'sinden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, Lxxvii, s.321.

26. İbn Bâbüye, *İlel*, ss.585-6.

27. İbn Bâbüye, a.g.e., s.36. Taberi'nin benzer bir rivayetiyle karşılaştır: *Târîh*, i, s.312.

28. İbn Bâbüye, a.g.e., s.104.

29. İbn Bâbüye, a.g.e., ss.37-8.

30. İbn Bâbüye, *Kemâl*, s.523.

31. en-Nu'mânî, *el-Gaybe*, s.100; et-Tûsî, *el-Gaybe*, s.259.

32. İbn Bâbüye, *İlel*, s.38.

merkezinin kutsallığını artırmak gayesine matuftur.³³ Benzer rivayetler. Hz. İbrahim'in Kıyamet günündeki durumuna da işaret etmektedir. Kıyamet günü, Allah'ın emriyle Hz. Resûlullah Arş'ın sağında, Hz. İbrahim solunda, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt ise bu iki peygamberin ortasında yer alacaklardır. Allah, Hz. Peygamber'e "baba, baban İbrahim; kardeş, kardeşin Ali'dir" diye hitap edecek ve sonra da bu grup herkesden önce Cennet'e girecektir.³⁴

Bir rivayete göre Hz. Peygamber, Hz. Ali ile kendisi arasındaki ilişkiyi Hz. İbrahim'i misal vererek açıklamaktadır: "Ben İbrahim'denim; İbrahim de bendendir".³⁵ Diğer bir ilişki ve benzerlik ise İbrahim Peygamber'in put kıranların ilki, Hz. Ali'nin ise sonuncusu olmasıdır. Bu ilişki Hz. Peygamber'in diliyle şu şekilde ifade edilmiştir: Hz. İbrahim, kavminin ibadet ettiği putları elleriyle yıkmıştı.³⁶ Hz. Ali de Mekke fethi sonrası Kabe'nin üzerinde bulunan putları bizzat kırarak³⁷ Hz. İbrahim'in fiilini ihya etmişti.³⁸

Kur'an'da, put kırıcı Hz. İbrahim, milleti tarafından "bir genç" ("fetâ") olarak tavsif edilmektedir.³⁹ Hz. Ali de Hz. İbrahim gibi "bir gençtir" ve bu nokta Uhud savaşı sırasında bizzat Cebrail tarafından, "Zülfikar'dan başka kılıç yok; Ali'den başka genç yok" cümlesiyle ifade edilmiştir.⁴⁰ İmâmî kaynaklı rivayetler, Hz. İbrahim'in putları kırdıktan sonra bu eylemin faili olarak büyük putu göstermesini,⁴¹ ıslah amacıyla söylenmiş bir yalan olarak ifade etmekte ve Allah'ın bu çeşit bir yalanı seveceğini belirtmektedirler. Yine kavmi tarafından eylemi dolayısıyla sorguya çekilen Hz. İbrahim'in yıldızlara bakarak "ben hastayım" demesi,⁴² takiyye tezahürü olarak gösterilmektedir. İmam Sâdık, "takiyye Allah'ın dinindedir" dedikten sonra Hz. İbrahim'in Kur'an'da haber verilen bu sözüne işaret etmektedir.⁴³ Büyük İmâmî kelimci Şerif Murtazâ (ö.436/1044) ise, rivayetlerdeki ıslah ve takiyye amaçlı hareketlerden söz etmek yerine, İbrahim

Peygamber'i yalan söylemiş gibi gösteren ayetleri Arap dili ve belagatının çeşitli kural ve inceliklerine dayanarak tefsir etmekte. Hz. İbrahim'e yapılan yalan ithamını bu yolla çürütmeye çalışmaktadır.⁴⁴ Murtazâ'nın bu tefsir örneği, IV. hicri yüzyıldan itibaren Mu'tezile kelamının İmâmî düşünceyi etkisi altına alması neticesinde dini yorumlarda nakli deliller yerine akli delillerin ikame edilmeye başlamasının somut bir örneğini teşkil etmektedir.

İbrahim Peygamber'in putları kırdığı gün Nevruz günüydü.⁴⁵ O, bu eyleminden dolayı ateşe atılmakla cezalandırılmıştı. Ateşe atılışı Çarşamba'ya rastlamıştı ve bu durum Çarşamba gününün uğursuz sayılmasının nedenlerinden biriydi.⁴⁶ Hz. İbrahim'in, ateşe atıldığında, Hz. Musa'nın Firavun ve sihirbazları karşısında hissetmiş olduğu korkunun bir benzerini hissetmediği belirtilmektedir.⁴⁷ Bunun nedeni de, neslinden ortaya çıkacak "huc-cetlerin" yani Hz. Muhammed ve oniki imamın tohumlarını bünyesinde taşımasıydı. Hz. Musa için bu hususiyet söz konusu olmadığından o korkmuş fakat Hz. İbrahim korkmamıştı.⁴⁸

Bir rivayet, Sünnî kaynaklarda da yer alan⁴⁹ Hz. Peygamber'in mirac yolculuğunda Hz. İbrahim ile buluşması olayını ilgi çekici bir Şii motifle sunmaktadır. Bu rivayete göre Hz. Peygamber, mirac yolculuğu sırasında Semâ'da karşılaştığı Hz. İbrahim'e, Ali b. Ebî Tâlib'i kendisinden sonra halife bıraktığını haber verdi. Hz. İbrahim bu tayini onayladı. Hz. İbrahim'in yanında olağanüstü nitelikte bir ağaç bulunmaktaydı. Dalları yerine, koyun memesine benzer memeleri olan bu ağaçtan bir grup çocuk beslenmekteydi. Hz. İbrahim, "Hz. Ali Şiâsi'nin evladının veliliğini üstlenmek hususunda Allah'dan dilekte bulunduğunu ve bu dileğinin kıyamet gününe kadar olmak üzere kabul edildiğini Hz. Peygamber'e bildirdi."⁵⁰

Kur'an'da yer alan bazı ayetlerin tefsiri olarak Hz. İbrahim ile ilintili yapılan açıklamalar yer yer Şii motifler içermektedir. "Arş'ı yüklenenler ve bir de onun çevresinde bulunanlar Rablerini hamd ile tesbih ederler, O'na iman ederler"⁵¹ ayetinde geçen "Arş'ı yüklenenler"

33. İmam Ca'fer Sâdık'a atfedilen bu rivayeti el-Meclisi, *Bihâr*, xvii, s.251'de nakletmektedir.

34. Ali b. İbrahim el-Kummi'nin et-Tefsir'inden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xii, ss. 6, 7. Benzer hadisler için ayrıca bkz. a.g.e., xxxix, ss.222, 234, 237, xL, ss.48, 55.

35. İbn Bâbüye'nin *Fedâilü's-Şi'a*'sından naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xxiii, s.154.

36. Bkz. el-Enbiyâ: 51-70.

37. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, i, s.151.

38. İbn Bâbüye'nin *Fedâilü's-Şi'a* ve aynı müellife nispet edilen *er-Ravza* isimli eserlerden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xxxviii, s.85.

39. el-Enbiyâ (21): 60.

40. "Lâ seyf illâ Zülfikâr; lâ fetâ illâ 'Ali". Bkz. İbn Bâbüye, *Me'âni'l-Ahbâr*, s.119.

41. el-Enbiyâ (21): 63.

42. es-Sâffât (37): 88-9.

43. el-Meclisi, *Bihâr*, xii, s.55.

44. eş-Şerif el-Murtazâ, *Tenzihü'l-Enbiyâ*, ss.23-7.

45. el-Meclisi, *Bihâr*, xii, s.43.

46. İbn Bâbüye, *el-Hisâl*, s.388; a.m.f., *İtel*, s.597.

47. Hz. Musa'nın korkması hakkında bkz. Tâhâ (20): 67.

48. İbn Bâbüye'nin *el-Emâli*'sinden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xii, ss.35-6.

49. el-Buhâri, *Menâkibü'l-Ensâr*: 42.

50. Muhammed b. Ahmed İbn Sâzân el-Kummi'nin (h. V. asrın ilk yarısı) *İzâhu Defâini'n-Nevâsib* adlı eserinden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xxvii, s.121.

51. el-Mü'min (40): 6.

arasında Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile beraber Hz. İbrahim'in de bulunduğu rivayet edilmektedir.⁵² "Bir zaman İbrahim, babasına ve kavmine demişti ki: 'Ben sizin taptıklarınızdan uzağım. Ben yalnız beni yaratana taparım. Çünkü O, beni doğru yola iletcektir'. Bu sözü, ardından geleceklere devamlı kalacak bir mesaj yaptı ki insanlar hakka dönsünler"⁵³ ayetinde "devamlı kalacak bir mesaj" ("*kelimeten bâkiveten*") ifadesi, "kıyamet gününe kadar geçerli olacak imamet müessesesi" olarak tefsir edilmektedir.⁵⁴ "Hani, Rabbi, İbrahim'i bazı kelimelerle imtihana çekmiş, o da onların hakkını vermişti"⁵⁵ ayeti de mezhebî bir yaklaşımla açıklanmaktadır. Hz. İbrahim'in hakkını verdiği kelimeler, Hz. Adem'in Allah'dan alarak tevbede bulunduğu kelimelerin⁵⁶ aynıdır. "Muhammed'in, Ali'nin, Fatima'nın, Hasan'ın ve Hüseyin'in hakkı için senden istiyorum" cümlesi, Hz. İbrahim'in hakkını verdiği kelimelerdir.⁵⁷ Meclisi'ye göre ise, "kelimeler" imamet veya imamlardır. Bu tefsire göre, İbrahim Peygamber soyu için Allah'dan imameti istemiş, Allah da bu isteği kabul etmişti (*fe etemmehunne*).⁵⁸ Yine Meclisi'nin İmam Sâdık'dan rivayet ettiği bir haberde, "Nihayet onlardan ve Allah'ın dışında taptıkları şeylerden uzaklaşıp bir tarafa çekildiği zaman biz İbrahim'e İshak'ı ve Yakub'u bağışladık ve her birini peygamber yaptık. Onlara rahmetimizden bağışta bulunduk ve her birinin üstün şekilde anılmalarını sağladık" ayetindeki "*ve ce'alnâ lehum lisâne sıdkin 'aliyyâ*" ifadesindeki "*aliyya* kelimesi Hz. Ali olarak tefsir edilmektedir.⁵⁹

İmâmî-Şiî inancındaki, Hz. Adem ile başlayıp onikinci imam Mehdi'de son bulan nebîler ve vasîler silsilesinde Hz. İbrahim sıra olarak İmran'dan sonra yer almaktadır. İmran'dan vasiyeti alan Hz. İbrahim, bu emaneti kendisinden sonra oğlu İsmail'e devretmiştir.⁶⁰ Bir rivayete göre, Hz. İbrahim diğer peygamberlerden farklı olarak hem nübüvvet hem de imamet ünvanını beraberce taşıyordu. Allah'ın, "seni insanlara imam yapacağım"⁶¹ sözü ile Hz. İbrahim, nebîlik vazifesi

yanında imametî de yüklenmiş oldu.⁶² Böylece İbrahim Peygamber, aynı zamanda imamların ilki olmuş oluyordu. Allah'ın, "seni insanlara imam yapacağım"⁶³ sözünün arkasından Hz. İbrahim'in "soyundan birilerini de (imam yap)" diyerek münacaatı, soyundan çıkacak olan oniki imam için Hz. İbrahim'in yaptığı bir yakarıştı. Aynı ayette zikredildiği şekilde, Allah'ın bu duaya "benim ahdimde zalimler eremez" ifadesiyle mukabelesi ise Hz. İbrahim'in neslinden çıkacak oniki imamın "ma'sûm" olacaklarının açık bir işaretiydi.⁶⁴ Söz konusu ayetin yanısıra, Hz. İbrahim'in, "Beni ve oğullarımı putlara kulluktan uzak tut"⁶⁵ şeklindeki duası hakkında Hz. Peygamber bir Şiî rivayete göre şöyle demişti: "Bu dua, ben ve kardeşim Ali'ye kadar geldi. Bizden hiç kimse asla putlara tapmamıştır. Allah beni nebî, Ali'yi de vasi yapmıştır".⁶⁶ Ebû Zer'in rivayet ettiği diğer bir hadiste Hz. Peygamber, kendisi ve Hz. Ali'nin tek bir nur olarak Hz. Adem'den önce yaratıldığını ve bu nurun nesilden nesile geçtiğini, hatta İbrahim Peygamber ateşe atıldığında dahi bu nurun onun sulbünde bulunduğunu bildirmektedir.⁶⁷ İmam Muhammed Bâkir ise, Ehl-i Beyt'in Hicaz'da yerleşik olmasını, Hz. İbrahim'in Kur'an'da belirtilen "Ey Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bir kısmını senin kutsal evinin yanındaki, ziraata elverişsiz vadiye yerleştirdim ki, namazı kılsınlar, Ey Rabbimiz! Sen de insanlardan bazı gönülleri, onlardan hoşlanır yap. Çeşitli meyvalarla onları rızıklandır ki şükredebilsinler"⁶⁸ şeklindeki söz ve duasına bağlamaktadır.⁶⁹

Hz. İbrahim'e nazil olan Suhuf da, Hz. Ali'den Habzîl (veya Hizbîl) ismiyle bahşedildiği rivayet edilmektedir.⁷⁰ Hz. İbrahim ile Hz. Ali arasındaki benzerlikler bizzat Hz. Muhammed tarafından dile getirilmektedir. Dört farklı rivayete göre Hz. Peygamber, Hz. İbrahim'in hoşgörüsünü, ağır başlılığını, dost canlılığını ve cömertliğini görmek ve anlamak isteyenlerin Hz. Ali'ye bakmalarının yeterli olduğunu söylemektedir.⁷¹ Hz. İbrahim'in Allah'dan aldığı emir doğrultusunda oğlu

52. Ebû'l-Feth Muhammed b. Ali el-Kerâceki'nin *Kenzü'l-Fevâid*'inden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xxiv, s.90.

53. ez-Zuhruf (43): 26-28.

54. İmam Sâdık'ın rivayeti olarak bkz. İbn Bâbüye, *Me'âni'l-Ahbâr*, s.126; a.mlf., *el-Hisâl*, s.305; el-Meclisi, *Bihâr*, xxiv, s.180.

55. el-Bakara (2): 124.

56. Bkz. el-Bakara (2): 37.

57. İbn Bâbüye, *Me'âni'l-Ahbâr*, s.126; a.mlf., *el-Hisâl*, s.305; et-Tabersi, *Mecme'u'l-Beyân*, i, s.378; el-Meclisi, *Bihâr*, xxiv, s.177, xxvi, s.319.

58. el-Meclisi, *Bihâr*, xxiv, s.178.

59. el-Meclisi, a.g.e., xxxv, s.59.

60. İbn Bâbüye, *Kemâl*, s.212.

61. el-Bakara (2): 124.

62. el-Müfîd, *el-İhtisâs*, ss.22-3.

63. el-Bakara (2): 124.

64. İbn Bâbüye, *Kemâl*, s.676; el-Küleyni, *el-Kâfi*, i, ss.174-5; el-Meclisi, *Bihâr*, xxv, ss.121-2 ve xii, s.70.

65. İbrahim (14): 35.

66. Ebû Ca'fer et-Tûsi'nin *el-Emâlî*'sinden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xxv, s.201.

67. İbn Bâbüye, *İlel*, ss.134-5.

68. İbrahim (14): 37.

69. el-Meclisi, *Bihâr*, xxiii, s.223.

70. el-Meclisi, a.g.e., xxxv, s.26.

71. İbn Bâbüye'nin *el-Emâlî* ve yine ona nispet edilen *er-Ravza*'dan, Ebû Ca'fer et-Tûsi'nin *el-Emâlî*'sinden ve İmâdüddin Muhammed b. Ali et-Taberi'nin (ö.553/1158) *Besâretü'l-Mustafâ li Si'ati'l-Murtazâ* isimli eserinden naklen el-Meclisi, *Bihâr*, xxxix, ss.35. 38. 129.

İsmail'i kurban etme girişimine Hz. İsmail'in gösterdiği teslimiyet.⁷² diğer bir benzerlik konusunu oluşturmaktadır. Hz. Peygamber'in hicrete çıkmadan önce Mekke müşriklerini yanılmak için yatağına Hz. Ali'yi bırakması ve bu tehlikeli duruma Hz. Ali'nin teslimiyeti, Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'in Kur'an'da sözü edilen teslimiyetlerine benzetilmektedir. Bu olayda Hz. Peygamber sanki İbrahimleşmiş, Hz. Ali de İsmailleşmiştir.⁷³

İmam Zeynelâbidîn ve İmam Sâdık'dan rivayet edilen hadislerde, kaybolmuş olan onikinci imam Mehdi'nin geçmiş peygamberlerin değişik özelliklerine sahip olduğu bildirilmekte ve bu arada Hz. İbrahim ile Mehdi arasında gaybet açısından bağlantı kurulmaktadır. Bu bağlantıya göre Mehdi, tıpkı Hz. İbrahim gibi iki gaybet dönemi geçirecektir. Makalenin başında sözü edilen rivayette anlatılan doğum sonrası zalim sultan Nemrud'dan gizleniş dönemi, Hz. İbrahim'in birinci gaybetidir. Bu kayboluş devresini bir mağarada geçiren Hz. İbrahim, Allah'ın yardımı sayesinde gıdalanıyor ve ihtiyaçları gideriliyordu. Bu dönemini tamamlayan Hz. İbrahim, daha sonra ikinci gaybet dönemine girmiştir. Zalim sultan tarafından Mısır'a gitmesi engellenince Kur'an'da ifade edildiği şekilde "Sizden de Allah dışındaki yakardıklarınızdan da ayrılıyorum; Rabbime dua edeceğim. Umarım, Rabbime yakarışımınla bahtsızlığa düşmem"⁷⁴ diyerek ikinci defa kaybolmuştu. Mehdi'nin gaybetinin arkasında neden olarak, Hz. İbrahim'in kayboluşunda olduğu gibi zalim yöneticilerden duyulan korku yatmaktaydı.⁷⁵ Bu bağlantıya ek olarak, nebîler ve imamlar silsilesiyle Hz. İbrahim'den Mehdi'ye intikal eden bazı kutsal eşyalardan bahsedilmektedir. Rivayete göre, İbrahim Peygamber ateşe atıldığında, Cebrail bir Cennet gömleğini İbrahim'e giydirmiş, böylece ateş ona zarar vermemişti. Bu gömlek Hz. İshak yoluyla Hz. Yakub'a, ondan da Hz. Yusuf'a geçmişti. Kur'an'da bildirildiği şekliyle Hz. Yakub'un "uzaktan kokusunu duyduğu gömlek" bu gömlekti.⁷⁶ Gömleğin daha sonra peygamberler ve imamlar yoluyla Mehdi'ye kadar geldiği haber verilmektedir.⁷⁷ Söz konusu gömlekten daha önemli bir emanet olan Suhuf-u İbrahim veya Mecmû-u İbrahim de yine aynı silsileyle İmam Mehdi'ye kadar gelmişti.⁷⁸

Hz. İbrahim'in Kufe şehri ile irtibatlandırılması ise İbrahim Peygamber hakkındaki Şii kaynaklı motiflemelerin bir başka örneğini teşkil etmektedir. Hz. İbrahim'in bölgeden geçerken şimdiki Kufe'nin bulunduğu mıntıkaya geldiği, orada bir arşa satın aldığı ve her gece depremlerle sarsılan bu yerde bir daha sarsıntı olmadığı bildirilmektedir.⁷⁹ Orada namaz kıldığı yer ise sonradan Kufe Camii içinde kalmıştır.⁸⁰ Hz. Ali'nin namaz kıldığı yer olarak bilinen ve bu nedenle Şiilerce kutsal sayılan Berâsâ Camii'nde Hz. Ali'den çok önce Hz. İbrahim'in namaz kıldığı rivayet edilmektedir.⁸¹ Ayrıca, Kufe'deki diğer bir kutsal ibadet yeri olan Sihle Mescidi ise Hz. İbrahim'in Amâlîka kabilesiyle Yemen'e yaptığı yolculuğun başlangıç noktası olarak bilinmektedir.⁸²

Hz. İbrahim'in babasının kimliği, İmâmî Şîa için problematik bir konu olmuş görünmektedir. Kur'an'da bildirildiği şekilde İbrahim Peygamber'in babası olan Âzer'in putperest bir şahıs olması,⁸³ Hz. Peygamber'in baba ve ecdadından hiç kimsenin müşrik olmadığı biçimindeki yargıya ters düşmektedir. Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in, babası Abdullah'ın ve özellikle amcası Ebû Tâlib'in hak din üzere olduklarını önemle vurgulayan Şîa, bu yargıya ayrı bir önem atfetmektedir. Bu nedenle, hem bir peygamber babası olan, hem de İbrahîmî soydan gelen Hz. Peygamber'in seceresinde yer alan Âzer'in dini kimliği, Kur'an'da belirtildiği şekilde bırakılması durumunda söz konusu yargıya zarar vermektedir. Bundan hareketle Şîa, Âzer'in, Hz. İbrahim'in babası değil amcası olduğunu iddia etmektedir.⁸⁴ Şîa'ya göre Hz. İbrahim'in babası, Kitâb-ı Mukaddes'deki İbrahim Peygamber'in babası Teralı b. Nahor'du.⁸⁵ Âzer'in Kur'an'da baba olarak tanıtılması ise, Bakara suresi 133. ayette olduğu gibi amca kelimesi yerine aynı anlamda anlaşılacak baba kelimesinin kullanılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Kur'an'da, Hz. İsa'nın Hz. İbrahim'in neslinden sayılması,⁸⁶ İmâmîyye Şîasi için muhalifleri karşısında önemli bir argüman teşkil etmiştir. Hz. Peygamber'in, kendisine halef olabilecek yetişkin bir oğlunun bulunması ve Şîa'nın imam olarak kabul ettiği peygamber

72. Bkz. es-Sâffât (37): 102-107.

73. el-Meclisî, *Bihâr*, xxxvi, ss.47-8, xxxviii, s.291, xxxix, s.53.

74. Meryem (19): 48.

75. İbn Bâbüye, *Kemâl*, ss.138-9; el-Meclisî, *Bihâr*, Li, ss.107, 200, 217. Ayrıca birinci gaybet için bkz. et-Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, iv, s.503.

76. Bkz. Yusuf (12): 93, 94.

77. el-Küleynî, *el-Kâfi*, i, s.232; İbn Bâbüye, *İlel*, s.53; a.mlf., *Kemâl*, s.674.

78. es-Saffâr, *Besâir*, ss.155-7; el-Meclisî, *Bihâr*, Lihi, s.36.

79. İbn Bâbüye, *İlel*, s.585.

80. el-Meclisî, *Bihâr*, xcvi, s.388.

81. Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *el-Emâlî*'sinden naklen el-Meclisî, *Bihâr*, xLix, s.28. Bağdat'ın batı yakasındaki Berâsâ Camii hakkında bkz. A. Özeydin, "Berâsâ", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, V, ss.471-2.

82. el-Küleynî, *el-Kâfi*, iii, s.494.

83. el-En'âm (6):74, Meryem (19): 41-48.

84. et-Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, iv, s.497; el-Meclisî, *Bihâr*, xxii, s.48, xxxv, s.156.

85. Bkz. Genesis: 11/ 24-26.

86. el-En'âm (6): 84-86.

evladının, kızı Hz. Fatıma'nın neslinden gelmesi dolayısıyla, Hz. Peygamber'den sonra hilafetin Hz. Ali'ye veya Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e geçtiği iddiasının temelsiz olduğu, Şîa karşıtlarınca erken tarihlerden itibaren ileri sürülmekteydi. Çünkü, veraset esas itibarıyla babadan kıza değil babadan oğula geçmekteydi. Haccâc b. Yusuf (ö.95/714)⁸⁷ ile Yahya b. Ya'mer (ö.129/745-6)⁸⁸ arasında bu konu üzerinde geçtiği söylenen bir diyalogu Meclisi bize nakletmektedir:

“Yahya sorar: ‘İsa babasız olduğu halde niçin İbrahim'in neslinden sayılmaktadır?’. Haccâc, ‘annesi Meryem yoluyla’ diye cevap verir. Yahya tekrar sorar: ‘Hangisi daha yakın? Meryem İbrahim'e mi, yoksa Fatıma Muhammed'e (a.s.) mi?; ayrıca İsa İbrahim'e mi, yoksa Hasan ve Hüseyin Resulullah'a mı?’ Şa'bi'nin dediğine göre Haccâc (bu soru karşısında) taş yutmuşa döner”.⁸⁹

Bu rivayetin tarihi gerçekliği olsun veya olmasın, bu argümanın İmâmîlerce devamlı olarak kullanıldığı bir gerçektir. Bazı Şîa kaynaklarında rastladığımız, yedinci imam Musa Kâzım (ö.183/799) ile halife Harun Reşid (ö.193/808) arasındaki tartışmada da Kâzım'ın aynı argümanı ileri sürdüğü görülmektedir.⁹⁰

Burada son olarak, önemli İmâmî rivayetler arasında yer alan ve İmam Sâdık'a atfedilen “Allah, babam İsmail hakkında izhar ettiğini hiç bir şeyde izhar etmemiştir” mealindeki hadisten söz etmek yerinde olur.⁹¹ Bu hadiste Ca'fer Sâdık, atası Hz. İbrahim'e Allah tarafından gelen Hz. İsmail'i kurban etme emrinin daha sonra yine Allah tarafından değiştirilmesini ifade etmektedir.⁹² İmâmîyye'nin, *bedâ* doktrinine delil olarak gösterdiği bu hadis, daha çok yaygın olan ve ilgili rivayetin ilk şekli olduğunda şüphe bulunmayan benzer bir rivayetin değişmiş halidir. Rivayetin bu ilk şekli, Ca'fer Sâdık'ın kendisinin halefi olarak imamete tayin ettiği oğlu İsmail'in kendisinden önce ölmesi nedeniyle söylediği sözdü. “Allah, oğlum İsmail hakkında izhar ettiğini hiç

bir şeyde izhar etmemiştir” dediği söylenen Sâdık,⁹³ oğlu İsmail'in imametinin Allah tarafından öngörüldüğünü fakat Allah'ın bu husustaki görüşünün daha sonra değiştiğini bildirmektedir. Dikkat edilirse, rivayetteki tek değişiklik “oğlum” (“*ibnî*”) kelimesinin “babam/ataam” (“*ebî*”) kelimesine dönüşmesidir. Bu meşhur *bedâ* hadisindeki değişiklik, kanaatimizce İmâmî mezhebin geçirdiği doktrinel gelişimin bir sonucudur. Oğlu İsmail'i halef ilan ettiği söylenen fakat İsmail'in ölmesiyle yanıldığı ortaya çıkan İmam Sâdık'ın takipçileri, yanılmaz kabul ettikleri imamlarının bu yanılığını söz konusu rivayetle -tabir caiz ise- Allah'a fatura ederek imamların tezkiye etmişlerdi. Hicri II. asrın ortalarında olan bu olaydan yaklaşık bir buçuk asır sonra İmâmî inanç İsnâaşeriyye mezhebi halinde kökleşince ve “Allah'ın ezelde isimleriyle tayin ettiği oniki imam” inancı mezhebin temelini oluşturunca, “Ca'fer Sâdık'ın, oğlu İsmail'i halef tayin etmesi” sadece anlamını yitirmeye kalmadı, yeni doktrine tezat teşkil etmeye başladı. Bunun sonucunda, “oğlum” kelimesinin “ataam” kelimesine tebdiliyle rivayetin yeni versiyonu ortaya çıktı. Bu yeni versiyona göre Ca'fer Sâdık, Allah'ın muradındaki değişikliğe örnek olarak atası Hz. İsmail'in başına gelenleri gösteriyordu. Bu yeni versiyon ile “ezelde tayin edilmiş imamlar” prensibine zarar verilmemiş oluyordu.

Sonuç

İlk dönem İmâmî-Şîi kaynaklarda yer alan Hz. İbrahim hakkındaki rivayetlerin aynı kaynaklardaki diğer peygamberlere ait haberlere nazaran daha fazla ve çeşitli olması, Hz. İbrahim'in, Hz. Muhammed (a.s.) ve Ehl-i Beyt'in atası olmasından dolayıdır. Bu rivayetlerin bir kısmı, Hz. İbrahim - Hz. Muhammed - Hz. Ali ekseninde etrafında kurgulanmıştır. Eksenin merkezinde yer alan Hz. Muhammed'in atası Hz. İbrahim, kardeşi de Hz. Ali'dir. Hz. Peygamber ve imamlara nispet edilen rivayetler, söz konusu ata ile kardeş arasında ortak özellikler ve çeşitli benzerlikler kurmaktadır.

İbrahim Peygamber ile ilgili İmâmî-Şîi kaynaklı rivayetlerin ve iddiaların bir kısmı Kitâb-ı Mukaddes kaynaklıdır. Hz. İbrahim'in babasının ismi, vefat yaşı ve Rumlarla savaşarak Lût Peygamberi kurtarma kıssası Kitâb-ı Mukaddes'den alınmıştır.⁹⁴ Diğer bir kısım rivayet ise Sünnî kaynaklarda da yer alan haberlerdir. Doğumundan sonra Hz. İbrahim'in Nemrud'dan kaçırılması, mağarada saklanması, mağaradan çıkarılmaması

87. Haccâc b. Yusuf es-Sekafi. Emevîler'in zalimliğiyle ünlenmiş Irak valisi.

88. Ebû Süleyman Yahya b. Ya'mer el-Advânî el-Basrî. Merv kadılığı yaptı. Kurrâların büyüklerindedir. Kur'an harflerini mushaf üzerinde ilk noktalamayı Yahya olduğu bildirilmektedir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, vi, ss.173-6.

89. el-Meclisi, xxv, s.245. Rivayette adı geçen Şa'bi, meşhur muhaddis ve fakih Ebû Amr Âmir b. Serâhil es-Şa'bi olmalıdır. Şa'bi, h. 105/722-3 civarında Kufe'de vefat etti. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, iii, ss.12-6.

90. Bkz. İbn Bâbüye, *Uyûn*, i, ss.66-70; et-Tabersî, *el-İhticâc*, ss.389-92.

91. Bkz. el-Meclisi, *Bihâr*, iv, s.109.

92. Bkz. es-Sâffât (37): 101-107.

93. el-Meclisi, *Bihâr*, iv, s.109.

94. Bkz. Genesis, 11/24-26, 14/1-16, 25/7-8.

güneşe, aya ve yıldızlara bakması, ateşe atılmadan önce Cebrail ile konuşması, yeryüzünde insanlarla ilk kucaklaşan kişinin o olması ve vefatından önce ölüm meleği ile münakaşası, erken döneme ait Sünnî kaynaklarda yer alan haberlerdir. Bu tür hadislerin tümü, sahih olmayan ve israiliyat kaynaklı haberler olup tarihi gerçeklikleri bulunmamaktadır.⁹⁵ Hz. Peygamber ile Hz. İbrahim'in fiziksel benzerlikleri ve Hz. İbrahim'in kendi kendini sünnet etmesi ile ilgili haberler ise Ehl-i Sünnet'in güvenilir kabul ettiği kaynaklar içinde yer almaktadırlar.⁹⁶

Ehl-i Sünnet kaynaklarında "Hz. İbrahim'in üç yalanı" diye tanımlanan fiiller,⁹⁷ İmâmiyye tarafından takiyye uygulamasına delil olarak gösterilmiştir. Ayrıca, Kur'an'daki Hz. İbrahim hakkındaki bazı ayetler, imâmet, imamların ma'sumiyeti ve bedâ gibi İmâmîlerin en önemli inanç unsurlarını temellendirmede kullanılmışlardır. Fakat bu temellendirmelerin sarih biçimde ve doğrudan yapılmış olduğunu söylemek güçtür. Sünnî otoritelerce de tartışılan Hz. İbrahim'in babasının kimliği meselesinde açık olan husus ise, Âzer'in Kur'an kaynaklı bir isim, Terah'ın da Tevrat kaynaklı bir isim oluşudur. İbrahim'in, Âzer'in değil Terah'ın oğlu olduğunun bildirilmesinin arkasında mezhebî kaygılar yatmaktadır.

Yukarıda sözü edilen ve İmâmiyye'nin mezhepleşme sürecinde tedavülde olduğunu ve kullanıldığını düşündüğümüz rivayetler bir tarafa, hicrî üçüncü asrın son yarısından itibaren "oniki imamcılığın" mezhepte baskın çıkmasıyla tedavüle giren bir kısım rivayet kendini hemen belli etmektedir. Hz. İbrahim'in, oniki imamın ruhlarını temaşa etmesi, son imam Mehdi gibi iki gaybet dönemi geçirmesi ve Hz. İbrahim'den Mehdi'ye miras kalan kutsal emanetler ile ilgili haberler büyük ihtimalle bu dönemin ürünleri olmalıdır.

Hz. İbrahim'in Kıyamet günündeki mevkii ve Mirac yolculuğunda Muhammed (a.s.) ile konuşması hakkındaki sözü edilen haberlerin aslı yoktur. Kufe şehri ile ilgili haberler de böyledir. Uydurmaların boyutları, Hz. İbrahim'in hangi ayın hangi günü doğmuş olduğunu haber vermeye kadar varmaktadır. Kısacası, Sünnî kaynaklarda israili haberlerle gerçek kimliğinden uzaklaşan Hz. İbrahim'in portresi, İmâmî-Şiî kaynaklarda daha bulanık, asıldan uzak ve mezhepçi motiflerle çerçeveslenmiş bir hale dönüşmüştür.

Bibliografya

- Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), *el-Müsned*, Beyrut, t.y. Aydemir, Abdullah, *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, Ankara, 1996.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö.256/870), *el-Câmi'u's-Sahih*, İstanbul, 1315.
- Büyükkara, M. Ali, *İmâmiyye Ştasi'na Göre Önemli Tarih, Gün ve Geceler (Şeyh Müfid ve Şeyh Bahâi'nin Takvimleri)*, Çanakkale, 1999.
- İbn Bâbüye, es-Sadük Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali el-Kummî (ö.381/991-2), *Kitâbü'l-Hisâl*, thk. A.E. el-Giffârî, Kum, 1403.
- , *İlelü's-Şerâi'*, Nefef, 1385/1966.
- , *Kemâlû'd-Dîn ve Temâmü'n-Ni'me*, thk. A.E. el-Giffârî, Kum, 1405.
- , *Me'âni'l-Ahbâr*, thk. A.E. el-Giffârî, Beyrut, 1410/1990.
- , *Uyûnu Ahbârî'r-Rizâ*, Nefef, 1390/1970.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-İrbilî (ö.681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1414/1994.
- el-Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Yakub er-Râzî (ö.329/941), *el-Kâfi fî İlmi'd-Dîn*, thk. A.E. el-Giffârî, Beyrut, 1401.
- el-Meclisî, Muhammed el-Bâkir b. Muhammed (ö.1111/1699-1700), *Bihârü'l-Envâr*, Tahran, 1376-1392/1957-1973.
- el-Müfid, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Bağdâdî (ö.413/1022), *el-İhtisâs*, thk. A.E. el-Giffârî, S.M. ez-Zerendî. [*Silsiletü Müellifâti's-Şeyh el-Müfid*, Beyrut, 1414/1993. xii. cilt].
- Nu'mân b. Muhammed, el-Kâdî Ebû Hanîfe (ö.363/974), *De'âimü'l-İslâm*, thk. Â. Asgar Feyzi, Kahire, ts..
- en-Nu'mânî, el-Kâtib Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim (ö.360/971), *Kitâbü'l-Gaybe*, Tebriz, 1318.
- es-Saffâr, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan el-Kummî (ö.290/902-3), *Besâirü'd-Derecât*, thk. Mirza Muhsin, Tahran, 1374.
- eş-Şerif el-Murtazâ, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hüseyin el-Müsevî (ö.436/1044), *Tenzihü'l-Enbiyâ*, Beyrut, 1408/1988.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (ö.310/923), *Târihü'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut, 1407/1987.
- et-Tabersî, Ebû Mansûr Ahmed b. Ali (ö. VI/ XII. yüzyılın ilk yarısı), *el-İhticâc*, Beyrut, 1403/1983.
- et-Tabersî, Ebû Ali Fadl b. Hasan (ö.548/1154), *Mecme'u'l-Bevân fî Tefsiri'l-Kurân*, thk. H.R. el-Mahallâtî, F. et-Tabâtâbâî, Beyrut, 1406/1986.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan (ö.460/1067), *Kitâbü'l-Gaybe*, Kum, 1385.

95. Söz konusu rivayetler ve Hz. İbrahim ile ilgili Sünnî kaynaklı diğer bazı haberlerin sıhhatinin tahkiki ve buldukları kaynaklar hakkında bkz. A. Aydemir, *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, ss.57-67.

96. Bkz. el-Buhârî, Enbiyâ: 8.

97. Bkz. el-Buhârî, Enbiyâ: 8.